

SOME REMARKS APROPOS INTERPRETATION OF ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

Attention is paid to the methods of interpretation of archaeological sources. In particular, coming from the principles of semiotics on several not ultimately intertranslated independent systems in one culture, archaeological cultures of the bronze epoch are considered as such which engendering semantics. Taking into account this phenomenon it is possible, in the author's opinion, to avoid negative after-effects in identification of semantically significant and semantically neutral elements of culture.

Одержано 10.01.94.

У ПОШУКАХ ДЕРЖАВИ АРАТТИ

М. Ю. Відейко

Попит на відомості про праісторію України викликав появу низки напівнаукових та псевдонаукових розвідок, автори яких шукають корені України-Русі щонайменше в трипільській культурі (IV—III тис. до н. е.). Перед спокусою швидко, красиво і легко вирішити всі проблеми іноді не в змозі встояти і фахівці, про що свідчать деякі з останніх праць археолога, кандидата історичних наук Ю. О. Шилова, присвячені «відкриттю» праукраїнської «держави Аратти», яка, на його думку, існувала в Подніпров'ї починаючи з часів трипільської культури. На жаль, це не відповідає ні реальним писемним, ні археологічним джерелам, хоча держава Аратта не є вигадкою — тільки вона існувала в інший час і в іншому місці, про що йдеться в нашій статті.

«Аратта-Оратанія — перша держава світу», «Цивілізація, тобто державність, виникла на території України-Русі в V тис. до н. е.— разом з трипільською археологічною культурою», «...самі трипільці (а також їхні сусіди і навіть далекі шумери) називали свою країну Араттою», — читаємо в працях Ю. О. Шилова, кількість яких останнім часом стрімко зростає¹.

Як писали класики, народу потрібні здорові сенсації. Особливо в час пошуку коренів власної державності — додамо ми. У своїх нових працях кандидат історичних наук, невтомний дослідник космічних таємниць курганів Ю. О. Шілов перейшов до створення масштабних історичних реконструкцій праісторії України — пропонує ним версія поглиблює писемну історію України-Русі майже на шість тисячоліть і робить її найдавнішою державою світу, якщо не враховувати Атлантиди та Му. Це ставить його в один ряд з дослідниками останніх, такими, як Юрген Спанут, Рудольф Штейнер, Ігнатіус Донелі, Джеймс Чечвард та ін., які переконливо доводили, що Атлантида і Му — реальні сторінки давньої історії людства. Тепер до них додаються наддунайська та наддніпрянська Аратти, викликані з небуття Ю. Шіловим та О. Кіфішиним. Рецепт написання подібних праць — старий, надійний та випробуваний — спекуляція на невирішених проблемах, перекручування та фальсифікація фактів, необізнаність в елементарних фактах історії та географії, таврування опонентів як завзятих ретроградів і терновий вінець невизнаного мученика науки на чолі. До цього додається галаслива реклама у науково-популярних, напівнаукових та псевдонаукових виданнях, по радіо та телебаченню — і справа зроблена, якщо, звичайно, не буде якоїсь протидії з боку науковців. Останні не поспішають з критикою — бо, власне, і критикувати нічого, оскільки наука тут і не ночувала. Проте маємо нині ситуацію,

©М. Ю. ВІДЕЙКО, 1995.

коли бракує коштів на наукові дослідження і основним джерелом з праісторії стають праці на кшталт друкованих у «Космосі древньої України» тощо, так що може скластися враження, що в Україні не залишилися фахівців-істориків, або — що гірше — що це і є передові рубежі історичної науки незалежної України. Отже, відмовчуватися просто неможливо.

Спробуємо спокійно проаналізувати написане про наддніпрянську Аратту-Оратанію. Нехай дороговказом нам буде образ Аратти, накреслений Ю. Шиловим, а предметом дослідження — фундаментальні історико-археологічні джерела, що живлять цей світлий образ. Після чого проведемо власне розслідування з даного питання і спробуємо локалізувати державу Аратту власними силами, керуючись науковими працями відомих істориків, шумерологів, археологів, щоб зупинити спекуляції на цій темі, давши повну інформацію.

За Ю. Шиловим, витоки Країни Землеробів губляться в найдавніших землеробських культурах Північної Месопотамії, малоазійській протобатьківщині індосвропейської спільності мов VII тис. до н. с.; у VI—V тис. до н. е. ці мови (?) почали освоювати родючу долину Дунаю, де і виникла найдавніша в світі держава — Аратта. Зрозуміло, що зашорним істматівськими забобонами науковцям існування Аратти здавалося неможливим, і саме через їх підступність не визнавалася писемність Трипілля, зникли написи шумерського типу, знайдені на території України і зібрані доктором В. Даниленком. Про існування Аратти нібито свідчать писемні джерела — близько ста глиняних табличок, знайдених на різних неолітичних та енеолітичних пам'ятках Балкано-Дунайського регіону, третина яких прочитана московським шумерологом О. Кіфішиним, а також ряд інших «неспростованих доказів», які є свідченням контактів Наддніпрянщини з Месопотамією (кромлех — святилище Великоолександрівського кургану, горщики катакомбної культури з зображенням сцени міфу про Гільгамеша, сузіанські булави у Маріупольському могильнику, зображення та написи в Кам'яній Могилі). Аратта була перенесена у Подніпров'я після того, як у другій половині V тис. до н. е. на Балкани потрапила друга хвиля індосвропейців. У Подніпров'ї вона локалізується Ю. Шиловим у трикутнику між ріками Дніпро, Тясмин та Ірдинь (або Рось), де нібито і були найбільші міста Аратти-Оратанії. Занепадає Оратанія в III тис. до н. е., щоб потім відродитися в Ігульській культурі — взагалі проіснувавши аж до часів Київської Русі — XI ст. н. е. Разом з тим Аратта пересувалася у просторі, досягнувши разом з «оріями» у III—I тис. до н. е. Ірану та Індії. Головними аргументами є посилення на власні праці, або звороти типу «як відомо», «нові наукові дані засвідчують», «не викликає сумніву», «встановлено» — без посилання на праці та джерела, які в наступних зворотах перетворюються на достовірні факти й докази².

Тепер спробуємо розібратися в цій картині — що було і чого не було, що могло бути і чого бути не могло. Найпершу увагу — джерелам писемним, звернімося до неодноразово згадуваних Ю. Шиловим «100 глиняних табличок», які є одним з ключових моментів у відтворенні ним Орато-Араттської історії. На глиняних табличках VI тис. до н. е. з Середнього Подунав'я (культура кереш, Угорщина) читаємо: «(жертвна) вівця схоплена жерцем Аратти»³.

Маємо перше посилання на історичне джерело, прочитаний шумерологом О. Кіфішиним напис на круглій глиняній табличці (!?) культури Кереш: «овця схвачена жрецом Аратти — *sangu — aratta — udu — dib.*»⁴ Найперше зауважимо, що 100 глиняних табличок з написами існують тільки в уяві Ю. О. Шилова. Це видно з приміток до дешифрувань О. Кіфішина, де він посилається на публікації написів, прочитання яких пропонується. Найперше — напис, де згадується Аратта. Наводимо зображення цього важливого історичного документу, взяте з видання «Археологія Венгрії. Каменний век», на яке посилається О. Кіфішин (рис. 1)⁵. До речі це перша і остання згадка про Аратту у «написах» доби неоліту-енеоліту, з 34 наведених у праці О. Кіфішина. Може є ще, але вони поки що нам невідомі. З контексту єдиного напису зрозуміло — йдеться про ім'я власне (чомусь друковане з малої літери), але що за ним стоїть? Чому саме держава або країна — а може це ім'я божества, в більшості дешифрувань є саме імена божеств. До речі, наступний цитований Ю. Шиловим напис також не має однозначного тлумачення — у

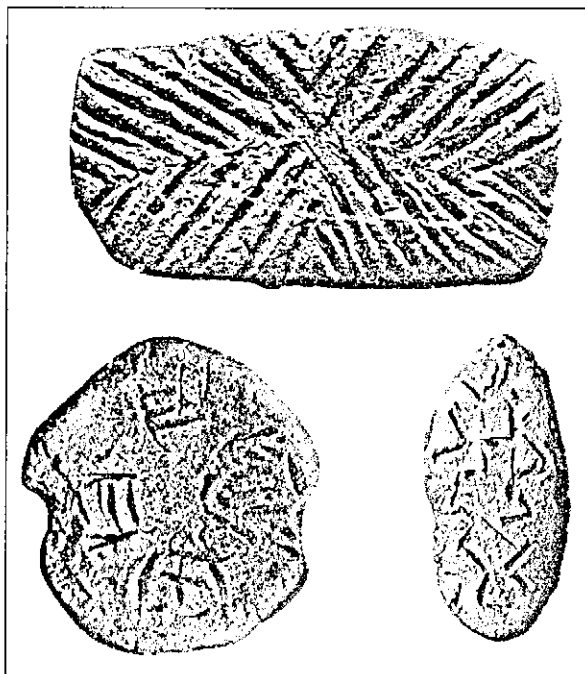

Рис. 1. Культура Кюреш. Глиняні вироби, зображення на яких перекладені О. Кіфішиним як написи.

мовою зокрема. Викликає сумнів читання — саме читання, а не тлумачення як це прийнято для таких давніх текстів, наприклад тієї ж шумерської протописемності. Навіть такий визнаний авторитет у цій галузі, як А. Фалькенштейн не наважився запропонувати перекладу протошумерських текстів з архаїчного Урука, які датуються — смішно згадати — другою половиною IV тис. до н. е. О. Байман у своїх загальноновизнаних перекладах цих текстів спирався крім точного знання мови на вже прочитані клинописні таблички, близькі за змістом⁶. Проте залишимо шумерологам їх важкий хліб і звернемося до того, що нам значно ближче, а саме археологічних джерел у праці (а точніше в коментарях до генеалогічного дослідження) О. Кіфішина. Перевіряючи деякі посилання на публікації «написів» з культури VI—V тис. до н. е. з Подунав'я ми виявили, що дослідник у кількох випадках «прочитав»

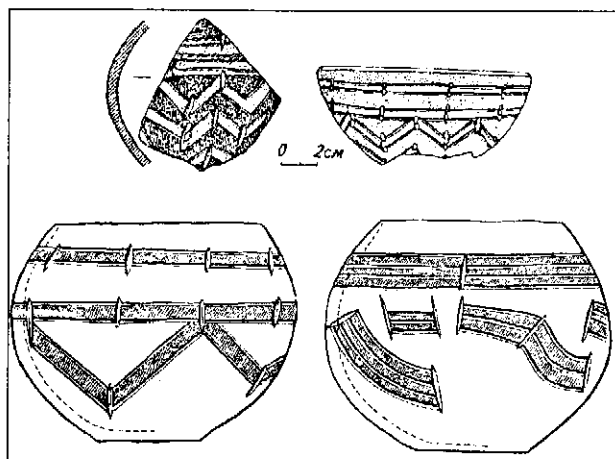

Рис. 2. Зразки посуду групи Желіз, трактовані О. Кіфішиним як написи.

ньому йдеться про канал жерця Ураша. Ураш може бути ім'ям і жерця, і божества, якому жрець служить, і нарешті — назвою країни. Хіба погано звучить — «країна Ураша»? У наших північних сусідів могли б знайтися фахівці (не зашорені ідеєю «колиски трьох братніх народів»), які взяли б би довести, що найдавнішою державою в світі є не Аратта-Оратанія, а Ураша-Раша — бо саме так (як пише в іншому місці Ю. Шиллов) і досі називають в Індії Росію. Чим не простір для наукових змагань на ниві пріоритетності та глибини національної історії?

Загалом, питання щодо прочитання балканських написів є дуже дискусійним, як і те, чи є вони написами взагалі і чи можливо читати їх шумерською

орнамент т. зв. нотної культури лінійно-стрічкової кераміки на фрагментах або посудинах⁷. Лише цього було б досить, щоб не сприймати решту прочитань всерйоз (рис. 2). Близький результат дала і перевірка посилань на видання Кукутені-Трипільських «написів», — де за такі нам пропонують вважати фрагменти орнаменту або його елементи. Проте це тема окремого дослідження. Отже «100 табличок з написами» від початку і до кінця вигадка Ю. Шилова. Лише знахідки з «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

Тертерії можна вважати табличками, проте їх походження досить сумнівне, до того ж згадок про Аратту в них немає. В дійсності масмо фрагменти посуду та статуеток неолітичних та енеолітичних культур, вихоплені невідомо за яким принципом з археологічних публікацій шумерологом О. Кіфішиним, який не розуміючи археологічного матеріалу почав читати та перекладати зображення на них, як «написи».

Звернемося тепер до хронології археологічних пам'яток, використаної в дослідженні О. Кіфішина, взятої, звичайно з археологічних праць, проте без урахування належності до певної системи датування — радіовуглецевої чи календарної хронології. Тут усе стягнуто до купи — довга хронологія для деяких культур Подунав'я та коротка для Трипілля. Через це синхронними виявилися різночасові культури, а синхронні — вишикувалися в ланцюжок, який, природно, замкнуло Трипілля, що передало шумерам писемність через Кавказ, як написав О. Кіфішин, і відбулося це у IV тис. до н. е. (оскільки трипільські «написи» за радіовуглецевою хронологією датуються близько середини IV тис. до н. е. і належать до періодів Прескукутені-III та Кукутені А-В)⁸. Зауважимо, що в порядному закордонному університеті за плутанину між радіовуглецевою та календарною хронологією у студента залік би не прийняли — а у нас таке проходить і для кандидата наук. Так само і Ю. Шилов датує Трипілля то IV—III, то V—III тис. до н. е., як йому зручно в конкретному випадку⁹.

Реальне хронологічне співвідношення культур помітно різниться від наведеного в працях О. Кіфішина й Ю. Шилова (рис. 3). Такі докази, як Ве-

ликоолександрівський кромлех, катакомбні горщики з Гільгамешем тощо до Трипілля та Аратти відношення не мають. Навіть якщо зафіксована цими пам'ятками інформація і має відношення до Месопотамії, то що з того? Все може бути, скаже читач, ми з ним погодимося, і перейдемо до того, чого не було.

Це стосується певних рис Аратти-Трипілля, намальованих Ю. Шилловим. Звичайно, побачити в плануванні протоміста Таллянки зображення «стопа бога Вішну»¹⁰ можна — при бажанні там і не так можна побачити, а от вулиць, орієнтованих за сходом Сонця й Місяця, там не було (рис. 4), як і триповерхових будівель. Публікуючи свого часу (без посилання на авторів) реконструкції¹¹, Ю. Шилов міг би хоча б поверхи перерахувати на малюнках¹². Не було і Усатівського трипільського міста, про яке пише Ю. Шилов¹³. Характер цієї пам'ятки зовсім

рр. до н.е.	за О.Кіфішиним	реальна	
2000			
3000	Кукутені А - В, Трипілля А - В (?) 3225 - 2930		
	--- 3860-3350 --- Прекукутені III Пізній Желя 3869 - 3825 --- Желя 4230-3825; Пізн.Тиса 4007-3800 Сакалха 4205-4170;Бичке 4100-4000	Трипілля - Кукутені 4600-3200 VI, VII, C1-II	
4000	Турдаш, Дудешті, Боян 4790 - 4200	Прекукутені-III Прекукутені I-II	Желя
5000	Турдаш-Тертерія 5240 - 4790	Боян-Джулешті	Тордош, КЛСК Боян-Болінтеняну Криш, Дудешті - до 5000 р. до н.е.
6000 рр. до н.е.	Кереш 5979 - 5315		

Рис. 3, 1. Хронологія пам'яток неоліту та енеоліту.

рр. до н.е.	Україна	Месопотамія	Іран (Захід)
2000		періоди РД - III РД - II РД - I	III
3000		Джендет-Наср	II Шахрі-Сохте (: Аратта ?)
	4000	Трипілля А - CII 4850 - 3200	-пізньоурукський -ранньоурукський -Убейд - IV -Убейд - III
5000	Криш, Боян, КЛСК	-Убейд - II	неоліт

Рис. 3, 2. Синхроністична таблиця.

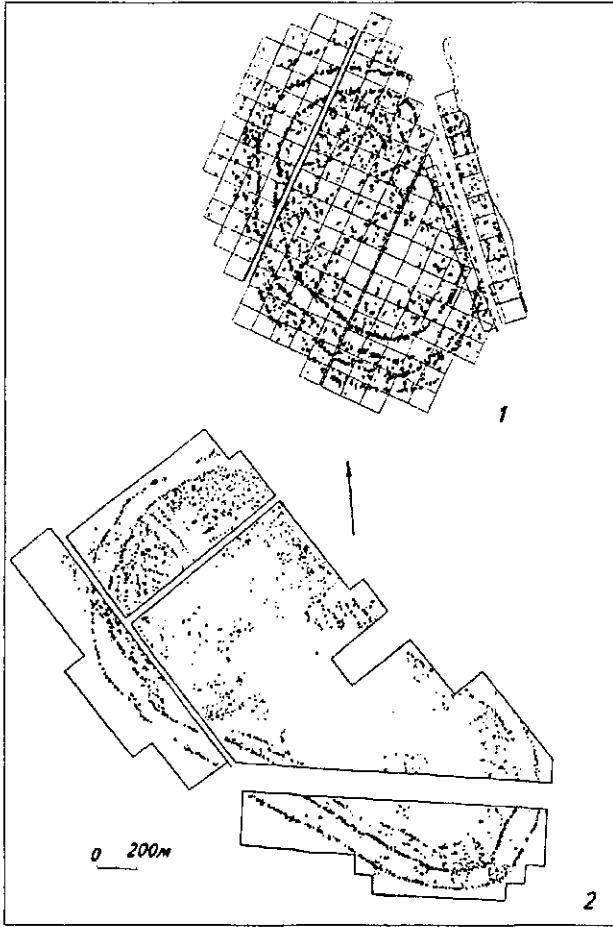

Рис. 4. Плани трипільських поселень-протоміст, 1 — Майданецьке, 2 — Таллянки.

нообщинної державності, викладена Ю. Шиловим, виходить за межі нашого дослідження.

Підбиваючи підсумки відзначимо, що єдина реальна нібито підстава для реконструкції праісторії «Країни землеробів» — Аратти-Оратанії — «100 глиняних табличок» практично є суцільною фальсифікацією. Інші докази відношення до справи не мають. Повна плутанина з хронологією та географією Аратти. Все інше — гра думки, фантазії. Реальні — назви археологічних культур або пам'яток — Трипілля, Таллянки, Майданецьке, Усатове, розташування яких проте відоме Ю. Шилову досить приблизно. Не відбулося сенсації, панове. Проте крапку в справі пошуків, як нам здається, ставити рано — слід локалізувати реальну, відому шумерам Аратту, визначитися з її походженням, щоб не виникло бажань грати в іграшки з праісторією.

Де ж шукати Аратту? Справжню, звичайно, не вигадану. Спитаємо у Шумерів, у археологів, які вели розкопки в Месопотамії та Ірані, у Прикаспії, у перекладачів справжніх клинописних текстів, які видані і які може побачити кожен (якщо має бажання і час, звичайно).

Згадки про Аратту пов'язані з шумерським епосом, записаним на клинописних табличках у XXII—XX ст. до н. е. за так званого новшумерського періоду¹⁶. Це був час розквіту імперії Аккаде, створеної Шаррумкеном (Саргоном Великим), правителі якої вели родовід від легендарних героїв Шумеру, нащадків великих богів — ото ж їхні подвиги, оспівані в епосі було увічнено на глині стараними писцями. Перед нами твори, чимось подібні до «Одісеї» та «Іліади», — тільки шонайменше вдвічі старші. Найдоступнішим є переклад

інший¹⁴. Усе вінчає географічний ребус з посиланням на О. Знойка щодо локалізації острова на Дніпрі в трикутнику між Дніпром, Тясмином та Йординню, де й містилися нібито «найбільші міста Аратти»¹⁵. Насправді ті ж Таллянки та Майданецьке розташовані далі на захід від цього трикутника, в якому, до речі, не відомі великі трипільські поселення (рис. 5). Залишимо за межами нашої роботи індоєвропейстичні екскурси, сміливості яких можна тільки позаздрити. Головну роль у праісторії, реконструйовані Ю. Шиловим, відігравали могутні касти жерців. Зауважимо, що виділення жерців у первіснообщинних неолітичних суспільствах є вельми проблематичним, а формування жрецтва збігається звичайно з процесом державотворення — тобто в кращому випадку з ранньобронзовим віком. Проте концепція первіс-

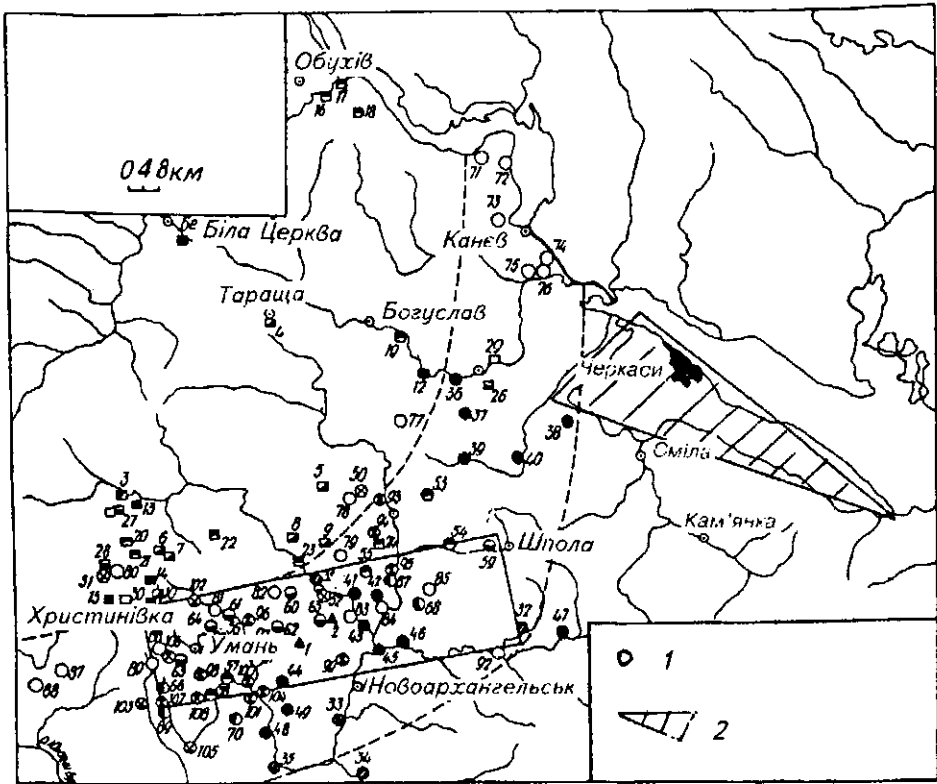

Рис. 5. Карта трипільських поселень Черкащини (за В. Круцом). 1 — трипільські поселення («протоміста»: 62 — Таліянки, 63 — Майданецьке); 2 — «трикутник» О. Знойка, де на думку Ю. Шилова була Аратта-Оратанія.

посми «Енмеркар та верховний жрець Аратти», вперше виданий С. Крамером у 1952 р.⁷ Російський переклад здійснено І. Кансвою та повністю видано з коментарями в «Вестник Древней Истории» за 1964 р.¹⁸ Епос взагалі та цю поему зокрема вивчало багато дослідників, коментуючи як мовознавчі, так і історичні аспекти твору, Аратта увійшла до узагальнюючих праць з історії Давнього Сходу¹⁹.

Перед нами постає дві проблеми: датування та локалізація Аратти, описаної в шумерському епосі. І. Кансва відносила час подій, описаних в поемах, до I Ранньодинастичного періоду, з яким пов'язане життя основних героїв епосу — шумерських правителів, імена яких увійшли до царського списку, складеного близько середини III тис. до н. е. — це Енмеркар, Лугальбанда та Гільгамеш (Більгамес)²⁰. Енмеркар був у списку другим, Лугальбанда — третім, а Гільгамеш — п'ятим царем Урука. Щодо історичності останнього сумнівів нині немає — знайдено напис Аги (Аки), царя Кіша, з яким згідно епосу, воював Гільгамеш²¹. Нині правління Гільгамеша відносять до початку II Ранньодинастичного періоду, який починають з 2615 р. до н. е. (весь період датується між 2615—2500 рр. до н. е.) Перший Ранньодинастичний період, до якого віднесені «міфічні правителі Уруку» був між 2750—2615 р. до н. е.²² Отже час подій, пов'язаних з Араттою та її змаганнями з Уруком — XXVIII—XXVII ст. до н. е. І. Кансва відзначила ряд архаїчних рис у поемі, зокрема Енмеркару приписується винахід писемності (реально це було десь у XXXIV—XXXIII ст. до н. е.)²³. Якщо прийняти останню дату, то час існування відомої шумерам Аратти поглиблюється на 600—700 років, сягаючи середини IV тис. до н. е.

Наступна проблема — локалізація Аратти. По-перше, історичність Аратти не викликала сумнівів у жодного з дослідників епосу, які вважали, що це було торгове місто-держава на взірць шумерських «Кі», центр сільсько-

господарської округи, розташоване десь на Іранському нагір'ї²⁴. Чимало даних для цього міститься в тексті «Енмеркар та верховний жрець Аратти». Так, правитель Уруку Енмеркар, виряджаючи свого гінця до Аратти, вказує йому маршрут:

108. ...На сяючу гору нехай ти піднімешся,

109. З сяючої гори нехай ти зійдеш.

110. Сузам (?) та країні Аншан нехай вклонишся!

111. Через великі гори ...

112. В пилюці до нього (верховного жреця Аратти) нехай ти попрямуєш!²⁵

Посол минає сім гір та вказані йому країни поки дістається Аратти. Якщо відкинути священну сімку, то перед нами — шлях через гори повз відомі країни та міста Давнього Сходу, щодо локалізації яких особливих складнощів немає. Сузи — столиця Еламу, досліджена археологами, відомий їм і Аншан — городище Тепе-Мальян на північ від сучасного іранського міста Шираз (рис. 6). Ми бачимо, що шлях до Аратти лежав на схід від Урука, причому не по прямій, а пов'язувався з певними гірськими шляхами, однак останній відомий нам пункт — Аншан розташований не на Іранському нагір'ї. Чому ж Аратту пов'язують саме з цим нагір'ям?

Справа в тому, що Енмеркар вимагав від володаря Аратти надіслати для будівництва та оздоблення храму Інанни цілий ряд матеріалів, які очевидно, добувалися у володіннях останнього — золото, срібло, лазурит, свинець (або олово?), камінь, дерево²⁸:

38. ... для Урука (люди Аратти)

39. золото й срібло для мене майстерно нехай оброблять,

40. чистий лазурит з шматків [...]

41. електр, чистий лазурит [...]

49. Люди Ар[атти]

50. камені з гори [своїї] хай принесуть,

51. велике святилище для мене хай збудують, великий храм для мене хай зведуть!

Усі перелічені корисні копалини в давнину видобувалися саме на Іранському нагір'ї — особливо відомий був лазурит, який видобували тільки тут та на території Афганістана, де геологи знайшли давні копальні — на північ-

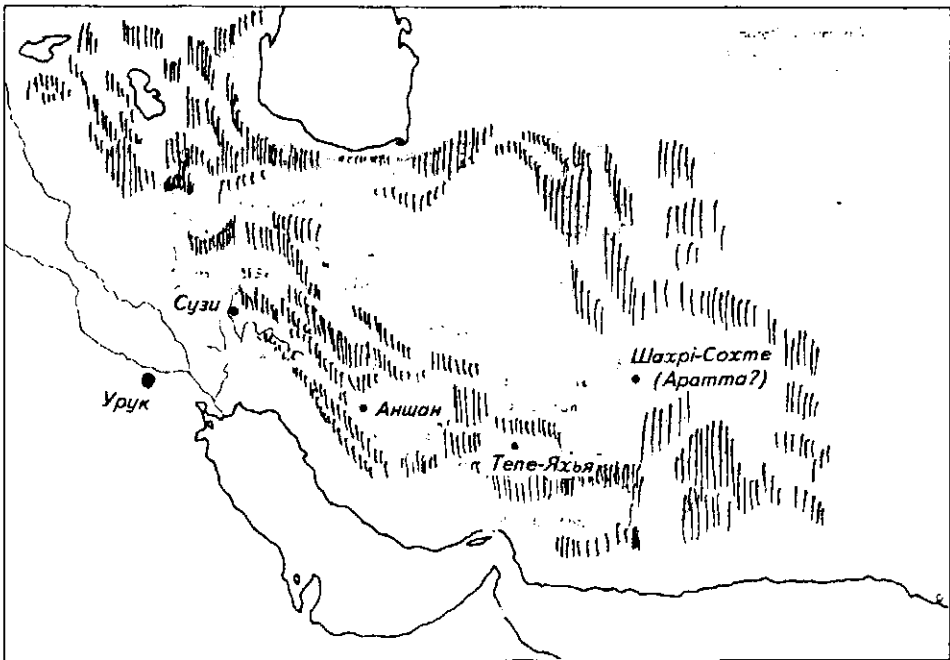

Рис. 6. Карта з містами Шумеру та Еламу, згадані в шумерському епосі, пов'язаному з Араттою.

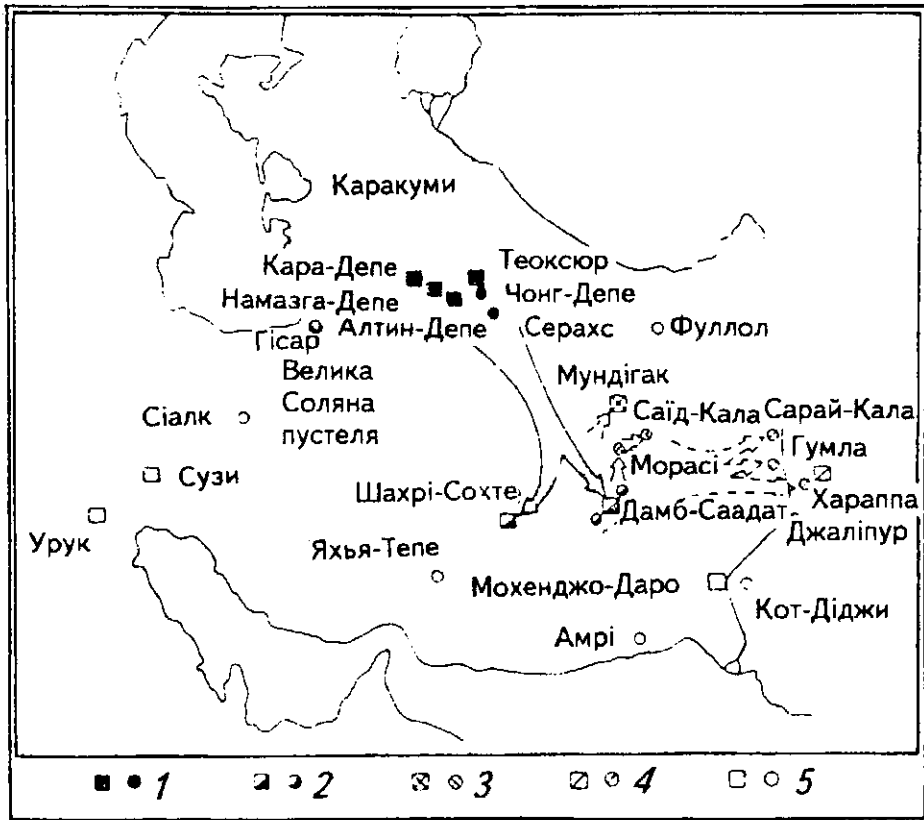

Рис. 7. Пам'ятки Давнього Сходу IV–II тис. до н. е. та їх зв'язки (за В. М. Массоном) та їх зв'язки.

ний схід від оз. Хамун (олово, мідь) та в долині р. Хільменд (олово, золото) — самого олова видобуто в давні часи й вивезено звідти десятки тисяч тонн; срібні копальні в давнину були в країні Аншан, що лежала на шляху до Аратти²⁷.

Енмеркар спочатку погрожував, а врешті-решт розв'язав війну проти Аратти, і сам очолив похід та облогу ворожої столиці — при цьому військам довелося йти через гори (про це докладніше розповідається в інших поемах — «Лугальбанда та Енмеркар» і «Лугальбанда серед мороку гір»)²⁸. Подібні виправи за здобиччю були типовими як для ранньодинастичних періодів (згадаймо похід славнозвісного Гільгамеша до Лівану за дерсвом-кедром) так і для пізнішого, новошумерського часу, коли цитовані поеми були записані на табличках. Нашадок засновника Аккадської імперії Шаррумкена (Саргона Великого) — Маніштушу (помер 2237 р. до н. е.) організував морський похід проти відомого вже нам Аншана, пограбував срібні копальні, звелів наламати каміння, навантажити ним кораблі та доставити до причалів Аккаде, де було з каменю виготовлено його статую²⁹. Володарі Шумеру і Аккаду йшли шляхами, второваними оспіваними в епічних поемах їх легендарними предками. Цікаво, що в іншій poemі — «Енмеркар та Енсікушсіранна» (окремі уривки перекладені С. Крамером) жрець Аратти — «машмаш» — пропонує організувати морський похід на Урук, отже до Аратти, хоча б частково, можна було дістатися і морем³⁰.

Спробуємо тепер точніше локалізувати Аратту шумерського епосу. Зробити зараз це значно важче, ніж Генріху Шліману свого часу знайти легендарну Трою, бо та Аратта існувала значно раніше (звичайно, за Гомерівську Трою, адже найдавніші шари Трої синхронні подіям, описаним у шумерському епосі про Урук та Аратту!). Проте опис подій не такий докладний, і

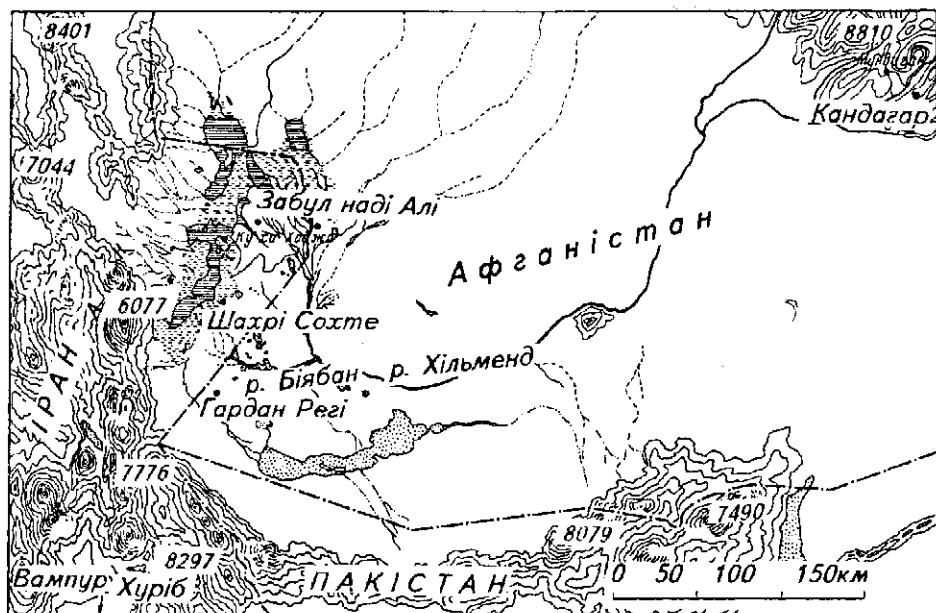

Рис. 8. Оаза Шахрі-Сохте (= Аратта) за М. Тосі.

край далекий. З текстів зрозуміло, що Аратта стояла десь у передгір'ях: 550. «Білі стіни Аратти стоять серед гір...»³¹. Це місто-держава контролювало видобуток ряду корисних копалин — золота, олова, лазуриту, срібла (хоча останнє могло накопичуватися і внаслідок торгівлі). Якщо врахувати відомості про давні місця видобутку олова, золота і лазуриту (саме в такому поєднанні), то це має бути район на півдні Афганістану або сході Ірану. У цих місцях досить добре попрацювали археологи, починаючи з легендарного А. Стейна, які дослідили ряд блискучих пам'яток, з шарами, датованими між

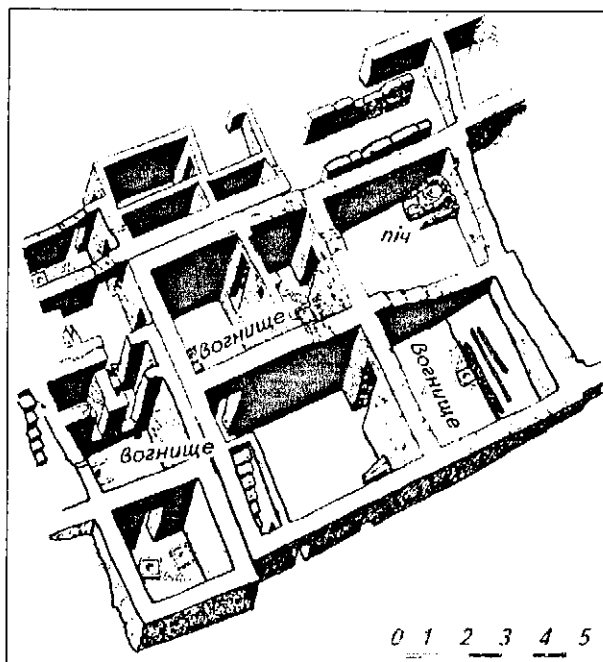

Рис. 9. Шахрі-Сохте, «будинок зі сходами» — ізометрія за М. Тосі.

3200—2700 р. до н. е., тобто періодом, що нас цікавить. Найбільший з досліджених міських центрів — городище Шахрі-Сохте, у пониззі р. Хільмунд (рис. 8) що панувало над квітучим оазисом і вважалося столицею значної округи. Воно досліджувалося італійськими археологами на чолі з М. Тосі починаючи з 1967 р. Городище займає площу близько 90 га, — одне з найбільших у Південно-Західній Азії; потужність культурних нашарувань сягає 12 м. Пізньонеолітичний — I період (3200—2800 р. до н. е.) містить рештки будівель з не випаленої цегли. Посуд з розписом — геометричні орнаменти подібні до кераміки Намазга-III у

Південній Туркменії, так само, як і антропоморфна пластика. Знайдено три відбитки циліндричних печаток, подібних до знайдених у шарах IV—III тис. до н. е. у Месопотамії. Одна з них має аналогії серед печаток періоду Джемдет-Наср (рис. 11, 2). Періоди II—III датуються раннім та середнім бронзовим віком (2800—2400 та 2400—2100 р. до н. е. відповідно). Забудова з глини, планування типово для Давнього Сходу (рис. 9). З'являється гончарний посуд, розпис став монохромним, поширюються різноманітні пергородчасті печатки (рис. 10; 11, 1). Знайдено сліди ремісничої переробки напівкоштовних каменів — велику кількість сировини (лазури — до 80%, бірюзи, сердолику, нефриту), а також кольорових металів. Вважають, що через долину р. Хільмунд лазурит доставляли в Шахрі-Сохте з Бадахшану (гірський район сучасного Таджикистану). З р. Хільмунд пов'язане згадуване раніше родовище олова й золота. Навколо столиці знайдено понад 50 поселень, площа більшості з яких не перевищувала 1 га³². Перед нами — землеробський край в дельті ріки, що живила вологою цю оазу серед високих гір, край наділений природними ресурсами — багатий за Месопотамію, пов'язаний з нею тисячкілометровими торговими шляхами (проте вдвічі ближчий до Шумеру, ніж Середнє Подніпров'я — якщо рахувати по прямій). І цей край для мешканців Дворіччя став легендою вже наприкінці III тис. до н. е.

Отже, маємо певні підстави ідентифікувати Аратту з городищем Шахрі-Сохте. Це географічне становище (на Іранському нагір'ї), геологічні реалії (золото, лазурит, олово), характер поселення (столичний центр міського типу — один з найбільших на Сході), наявність шарів, що датуються XXXII—XXVIII ст. до н. е., археологічні свідчення торговельних зв'язків з Месопотамією відповідного періоду.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

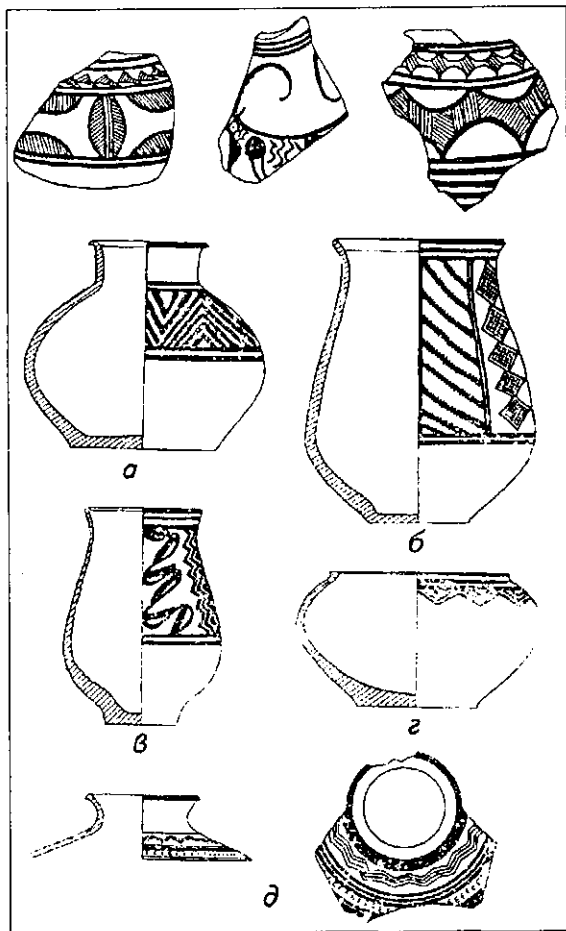

Рис. 10. Знахідки з Шахрі-Сохте: посуд II—III періодів за М. Тосі та В. Массоном.

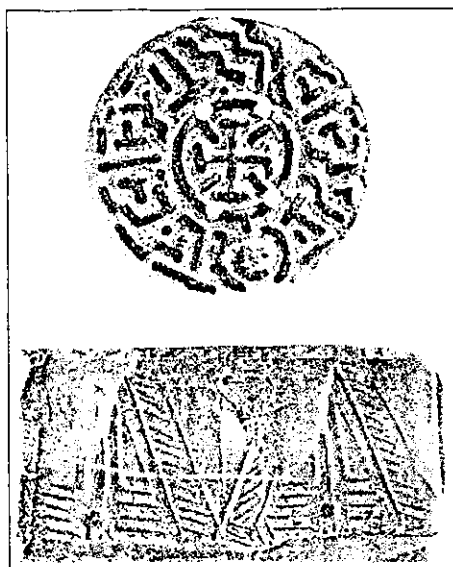

Рис. 11. Шахрі-Сохте: 1 — кругла печатка з стеатиту. 2 — відбиток циліндричної печатки типу Джемдет-Наср за М. Тосі.

Постає питання про походження археологічних комплексів Сістану — чи не мають вони генетичних зв'язків з Трипіллям? Ні, не мають. Їх походження пов'язане з місцевим неолітичним субстратом та припливом населення з південного Туркменістану — з передгір'їв Копетдагу, з яким пов'язані пам'ятки т. зв. анауської культури. У результаті сформувався комплекс Шахрі-Сохте (рис. 7) що і може характеризувати, на нашу думку, реальну цивілізацію Аратти³³

Археологами та шумерологами відзначено також сильні впливи з боку Еламу. При розкопках Тепе-Ях'я та Шахрі-Сохте знайдено написи господарського змісту на глиняних табличках, виконані протоеламським письмом³⁴. Чи пов'язана з Трипіллям — Кукутені Анауська культура Південного Туркменістану? Хіба що тим, що у розкопках Анау 1904 р. брав участь майбутній автор періодизації культури Кукутені відомий німецький археолог Г. Шмідт³⁵. Не може бути мови ні про «перенесення назви», ні тим більше про міграцію трипільського населення до Туркменії, Афганістану, Ірану. Неможливо ототожнити Аратту шумерського спосу з Трипіллям та Середнім Подніпров'ям, навіть з Балканами, як це роблять Ю. Шілов та О. Кіфішин. Проти цього постають географія, хронологія Аратти, її геологія, які так докладно змальовані у шумерському епосі.

Кордони світу, відомого шумерам, ніколи не сягали Східної Європи — тим більше у IV тис. до н. е. (рис. 12).

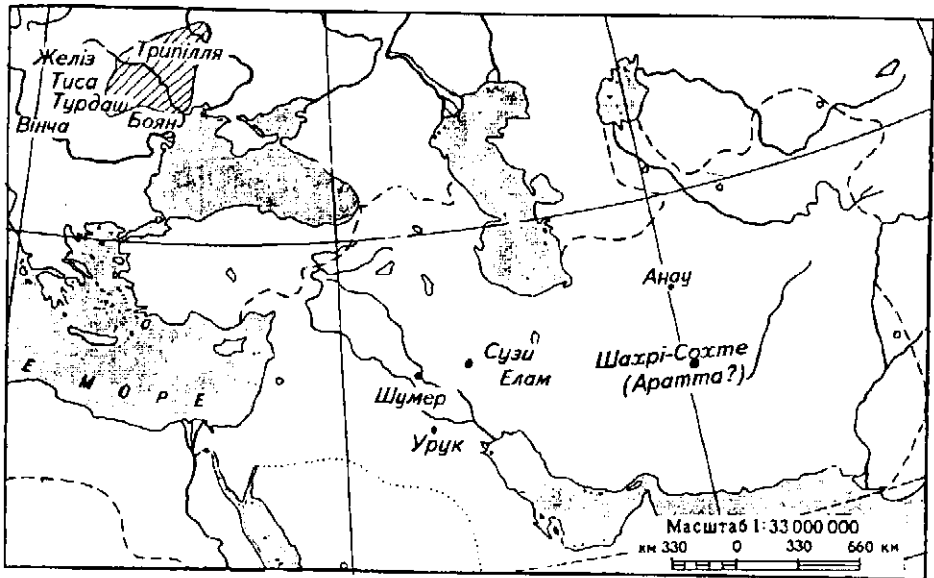

Рис. 12. Цивілізації IV тисячоліття до н. е., згадувані нами та Ю. Шіловим у зв'язку з Араттою.

Час злету цивілізацій Дворіччя та їх найближчих сусідів, у тому числі реальної, не вигаданої Аратти припадає на кінець IV тис. до н. е., коли Трипілля поступово зникає як археологічна культура мідного віку, але її внесок у подальшу історію Південно-Східної Європи (але не Давнього Сходу) був досить значним — проте це вже інша тема.

Реальна Аратта в часи запису поем вже перетворилася на легенду, так само, як і події початку III тис. до н. е., хоча у Шахрі-Сохте простежено шари аж до 1800 р. до н. е.³⁶. На жаль написи лінійним еламським письмом, які могли б розповісти про цей період докладніше ще не прочитані як належить³⁷. Можливо, певні сліди Аратти можна було б знайти серед безлічі ще не прочитаних господарсько-торговельних документів з глиняних месопотамських архівів, але це справа майбутнього. Поки що певний шлях до Аратти вказують лише зорі — так само як і правителю Урука Гільгамешу майже п'ять тисяч років тому:

«...Семеро їх, семеро їх!
Вони — зорі небесні,
які знають земні шляхи,
серед зір палають на небесах,
до Аратти вказують путь...»³⁸

Праісторія України досить цікава і нічого не втрачає від того, що тут ніколи не було держави Аратти — маємо загадку трипільських протоміст, яскраві культури енеоліту та ранньобронзового віку, величезний за обсягом археологічний матеріал. На нашу думку не слід тільки створювати з цієї історії сучасних міфів. Легковажність та кон'юнктурні міркування у поведженні з науковими фактами, писав свого часу відомий учений-історик Давнього Сходу І. М. Дьяконов, завжди закінчуються фальсифікаціями та мстяться за себе — і чи не час істориками (і нам, археологам) слідом за фізиками та «технарями» поміркувати про відповідальність перед людством? Для останнього однаково небезпечно, коли відмінюють «небажані» племена там, де вони були і вигадують «бажані» там, де їх не було³⁹. Чи не досить творити міфи про «обраний богом народ» замість правдивої історії, хай і з найпатріотичніших міркувань? Для користі того ж народу.

Синхроністична таблиця

р. до н. е.	Україна	Месопотамія	Іран
періоди			
2000		РД-III РД-II РД-I	III II Шахрі-Сохте (Аратта?)
3000		Джемдет-Наср	I
4000	Трипілля А—СІ 4850—3200	пізньоурукський ранньоурукський Убейд-IV Убейд-III Убейд-II	енеоліт
5000	Буго-Дністровська, КЛСК		

Примітки

¹ Шилов Юрій. Доскитські цивілізації Подніпров'я // Космос древньої України.— К., 1992.— С. 109, 110; Шилов Ю. Індоевропейсько-семітсько-картвельські зв'язки Наддніпрянини // Український Світ.— 1994.— № 3—4.— С. 14—17; Шилов Ю. Аратта і Аріан. Пракорені Русі // Переяславська земля та її місце в розвитку Української нації, державності і культури // Тези Всеукраїнської наук. конф.— Переяслав-Хмельницький, 1992.— С. 46, 47 тощо.

² Шилов Ю. Доскитські цивілізації...— С. 109, 110, 114; Шилов Ю. Індоевропейсько-семітсько-картвельські зв'язки...— С. 14—16.

³ Шилов Ю. Доскитські цивілізації...— С. 110.

⁴ Кифишин А. Г. Геноструктура догреческого и древнегреческого мифа // Образ. Смысл в античной культуре.— М., 1990.— С. 31.

⁵ Археология Венгрии. Каменный век.— М., 1980.— С. 97.— Рис. 49, 3.

⁶ Дьяконов И. М. Протошумерские иероглифы // Тайны древних письмен.— М., 1976.— С. 570, 571; Вайман А. А. О протошумерской письменности // Там же.— С. 578—585.

⁷ Археология Венгрии...— С. 293.— Рис. 174; С. 299.— Рис. 178, 3; С. 300.— Рис. 179, 3—4 (якщо це жарг О. Кіфішина — то з краєвих).

⁸ Кифишин А. Г. Геноструктура... С. 31—33.

⁹ Шилов Юрій. Доскитські цивілізації...— С. 110, 111.

¹⁰ Там же.— С. 113.

¹¹ Там же.

¹² Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 52—63.

¹³ Шилов Юрій. Доскитські цивілізації...— С. 113.

¹⁴ Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники.— К., 1979.— Рис. 1—6; Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— Рис. 2.

¹⁵ Шилов Юрій. Доскитські цивілізації...— С. 114.

¹⁶ Канева И. Т. Шумерский героический эпос как исторический источник // ВДИ.— 1964.— № 3.— С. 247.

¹⁷ Kramer S. N. Enmerkar and the Lord of Aratta.— Philadelphia, 1952.

¹⁸ Канева И. Т. Шумерский героический эпос // ВДИ.— 1964.— № 4.— С. 191—220.

¹⁹ Jestin R. Le poeme d'Enmerkar // Revue de l'histoire des religions.— 1957.— CLI.— 2.— P. 145—220; Lambert M. Le jeu d'Enmerkar // Syria.— 1955.— XXXII.— 3—4.— P. 212—221; Lambert M. Une énigme du roi d'Uruk Enmerkar // Rass.— 1956.— L. 1.— P. 37—39; Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду.— М., 1979.— С. 97—106; История Древнего Востока // Зарождение классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации.— М., 1983.— Ч. 1.— С. 169, 306.

²⁰ Канева И. Т. Шумерский героический эпос, как исторический источник...— С. 246.

²¹ Edzard D. O. Enmebaragessi contemporain de Gilgames // Gilgames et sa legende.— Paris, 1960.— P. 57.

²² Бикерман Э. Хронология Древнего мира.— М., 1975.— С. 179; История Древнего Востока...— С. 486.

²³ Канева И. Т. Шумерский героический эпос как исторический источник...— С. 247.

²⁴ Kramer S. N. From the tablets of Sumer.— 1956.— P. 232—234. История Древнего Востока...— С. 196; На рiках Вавілонських.— К., 1991.— С. 378.

²⁵ Канева И. Т. Шумерский героический эпос // ВДИ.— 1964.— № 4.— С. 207, 208, тут і далі переклад з російської автора.

²⁶ Там же.— С. 206, 210; Канева И. Т. Шумерский героический эпос, как исторический источник...— С. 249.

²⁷ История Древнего Востока...— С. 246; 454—455.

²⁸ Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду...— С. 98; Wilcke C. W. Das Lugalbandaepos.— Wiesbaden.— 1969. Текст видано в уривках.

²⁹ История Древнего Востока...— С. 246.

³⁰ Канева И. Т. Шумерский героический эпос как исторический источник...— С. 247, 248; Kramer S. N. From the tablets of Sumer...— P. 232—237.

³¹ Канева И. Т. Шумерский героический эпос // ВДИ.— 1964.— № 4.— С. 218.

³² Tosi M. Сеистан в бронзовом веке — раскопки в Шахри-Сохте // СА.— 1971.— № 3.— С. 21; Сарианиди В. И. Древние земледельцы Афганистана.— М., 1977.— С. 20; Tosi M., Hiperuo M. Lithic technology behind the ancient lapis-lasuri trade // Expedition.— 1973.— V. 15.— № 1; Lamberg-Karlovsky C. C. The proto-elamites on the Iranian Plateau // Antiquity.— 1978.— Vol. 52; Массон В. М. Алтын-Деле // ТЮТАКЭ.— 1981.— Т. XVIII.— С. 94, 110, 111 та ін.

³³ Сарианиди В. И. Древние земледельцы...— С. 157.

³⁴ Vallat F. The most ancient soripts from Iran: the current situation // WA.— 1986.— V. 17.— № 3.— P. 335—347; у цьому ж часописі можна побачити найдавніші зразки реальних шумерських написів.

³⁵ Массон В. М. Алтин-Деле...— С. 81—95; Шишкин И. Б. У стен Великой Намазги.— М., 1981.— С. 78; Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumanien.— Berlin-Leipzig.— 1932.

³⁶ Массон В. М. Алтын-Деле...— С. 94.

³⁷ Vallat F. The most ancient soripts...— P. 347&

³⁸ *На рiках Вавiлонських...* — С. 55, 56.

³⁹ *Дьяконов И. М. Арийцы на Ближнем Востоке. Конец мифа // ВДИ. — 1970. — № 4. — С. 52 (до речі, у цій праці є матеріали, які суперечать ряду положень Ю. Шилова про іншу «прадержаву» — «Ариану»).*

М. Ю. Видейко

В ПОИСКАХ ГОСУДАРСТВА АРАТТЫ

Опираясь на «дешифровку надписей» эпохи неолита и энеолита с территории Юго-Восточной Европы Ю. Шилов вслед за А. Кифишиным утверждает, что трипольская культура была известна шумерам под именем страны Аратты и локализует ее в Среднем Приднепровье. Просмотр публикаций артефактов, изображения на которых были дешифрованы А. Кифишиным как надписи, показал, что речь в основном идет об орнаментированной керамике, пластике, фрагментах, выхваченных из массы находок, и уж совсем не о «ста глиняных табличках», на прочтение которых ссылается Ю. Шилов. «Приднепровская Аратта» целиком является плодом вымысла и фальсификацией и не имеет ничего общего с реальным городом-государством конца IV — начала III тыс. до н. э., который известен по шумерскому эпосу. По мнению специалистов, изучавших произведения древних обитателей Месопотамии — С. Крамера, Р. Жестина, М. Ламберта, И. М. Дьяконова, И. Т. Каневой, В. К. Афанасьевой — легендарная Аратта шумерских поэм находилась где-то на Иранском нагорье, к востоку от Шумера, что следует из содержания этих произведений. Сопоставление описания дороги к стенам Аратты, ее географии и геологии с данными археологических исследований на территории Ирана позволяет уточнить локализацию этого государства, связать его с городищем Шахри-Сохте и его округой в низовьях р. Хильмунд, у границы с Афганистаном. Именно обитатели Шахри-Сохте контролировали добычу и торговлю золотом, лазуритом, оловом, медью, добывавшимися в долине р. Хильмунд и расходившимися по караванным путям от Инда до Евфрата. Комплекс Шахри-Сохте (как и других памятников Иранского нагорья) генетически связан с культурами Средней Азии и не имеет ничего общего с трипольской культурой, что снимает вопрос о переселении или о «перенесении названия», как утверждает Ю. Шилов. Использование непроверенных данных и чрезмерная доверчивость, отсутствие критики источников в сочетании с неограниченной фантазией ведет к фальсификации истории, что мы и видим на примере воссоздания Ю. Шиловым «Приднепровской Аратты».

М. Yu. Videiko

IN SEARCH OF STATE OF ARATTA

Basing himself on «decoding of inscriptions» of the Neolithic and Eneolithic stages in the territory of South-Eastern Europe, Yu. Shilov has affirmed after A. Kifishin that the Schumers knew Tripolian culture as the state of Aratta and he has attributed its location to the Mid Dnieper area. Revision of the artifacts published, imprints on which were decoded as inscriptions by A. Kifishin, has shown that, in fact, those were, mainly, ornamented pottery, plastics, certain fragments taken off a file of findings, and nothing of the kind of «a hundred of small earthen plates» which reading Yu. Shilov refers to. The «Pridnieprovian Aratta» as a whole is fiction and falsification and has nothing in common with the really existed city-state of the late 4th and early 3d millennium B. C. known from the Schumers' epos. In opinion of such specialists as S. Kramer, R. Zhestin, M. Lambert, I. M. Diyakonov, I. I. Kaneva and V. K. Afanasieva who studied works of ancient inhabitants of Mesopotamia, legendary Aratta described en Schumerian poems was situated somewhere in the Iran plateau, eastwards of Schumer, which follows from the matter of those works. Comparing description of the way to the Aratta walls, geography and geology of Aratta with archaeological findings in the territory of Iran we succeed in refining localization of this state, relating it to the site of Shakhri-Sokhte and ins environs in the lower reaches of river Khilmund near the frontier with Afghanistan. It was inhabitants of Shakhri-Sokhte who supervised quarrying of gold, lasurite, tin, copper in the valley of river Khilmund and their sale via caravan ways from the Ind to the Euphrates. The assemblage of Shakhri-Sokhte (as well as of other relics of the Iran plateau) is genetically related to the cultures of Middle

Asia and has nothing in common with Tripolian culture, which removes the problem on migration or on the «transfer of the name», as Yu. Shilov persists in. Usage of unverified information and extreme credulity as well as absence of criticism with respect to various sources supplemented with unlimited fantasy lead to falsification of history, which is obviously seen in the example of reconstruction of «Pridneprovian Aratta» by Yu. Shilov.

Одержано 22.12.94

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ «КРИЗИ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ»

В. В. Отрощенко

«Кризю української археології» констатовано наприкінці великої виноски дискусійної статті В. О. Посреднікова у п'ятому числі «Донецького археологічного збірника». Викликано «кризу» втратою марксистсько-ленінського «методологічного орієнтиру». Вона супроводжується розмежуванням українських археологів на дві течії: наукову та партійну. Автор такого дещо несподіваного розподілу суб'єктів нашого фаху відніс себе до загалу «провінційних красзнавців», хоч подібне самовизначення з боку доцента Донецького університету та наукового редактора вказаного збірника має вигляд кокетства¹.

Що ж змусило В. О. Посреднікова так жорстко обійтися з українськими археологами? Приводом для дискусії стало припущення М. О. Ричкова щодо поліетнічності носіїв ямної культурно-історичної спільності. Зауважимо, що критикуються тези М. О. Ричкова², а не рукопис дисертації чи хоча б автореферат, де це питання розроблено ґрунтовно³. Схоже, що критика вельми зачіпає саме припущення про наявність «малих народностей» в середині грандіозної ямної спільності. Сам же В. О. Посредніков схильний рішуче розширити ямну спільність, залучивши до неї «афанасіївські варіанти» і утворивши таким чином етнічну конструкцію союзного масштабу, від Дунаю до Алтаю. Втім, кожен науковець має право на власну гіпотезу, як і на критику колеги. Тут би здається і зупинитися, зважаючи на назву критичної статті. Але як бути з «кризою української археології»? Не зайвим видається простежити механіку її констрування.

М. О. Ричков користується у своїх дослідженнях формалізовано-статистичним методом, розробленим у секторі теорії та методики археології ІА НАН України під орудою В. Ф. Генінга. Отже, ставиться під сумнів ефективність методу. При цьому якось оминається те, що М. О. Ричков інтерпретує об'єктивні результати досліджень, отримані за допомогою названого методу. Інтерпретація результатів може бути й іншою, але реальність виділення шести варіантів поховань ямної спільності у Надчорномор'ї безсумнівна і для В. О. Посреднікова (с. 185). Звідки ж таке поблажливо-зверхнє ставлення до формалізовано-статистичного методу, зведення його до арифметичного підрахунку рис поховального обряду? З яких часів йде переконання у персональному праві говорити і засуджувати від імені всієї археологічної науки? Загалом, формалізовано-статистичний метод археологічна наука сприйняла і заслуга тут не лише українських вчених. Тоді й підкреслювати етнічну належність тієї чи іншої археологічної школи не вельми коректно.

Проте критики одного напрямку в археології виявилось замало для висновку щодо «кризи». Тут В. О. Посредніков і згадав ще одні прочитані ним тези⁴. Складається враження, що В. О. Посредніков обмежується читанням тез українських археологів, не вважаючи за потрібне ознайомитися зі статтями чи монографіями з тієї ж таки «ямної» проблематики. Чому саме тези Ю. О. Шилова обрав критик об'єктом наступних спостережень і висновків